

А.С.ӘДІЛОВА

ИНТЕРТЕКСТУАЛДЫЛЫҚ: ПІКІРЛЕР ҚАЙШЫЛЫҒЫ

Қазіргі филология ғылымында ең жиі қолданылып жүрген интертекстуалдылық термині зерттеушілердің ұстанған методологиясына сәйкес кең және тар мағынада түсініледі.

Ғылыми айналымда көркем тексті талдаудың бір түрі ретінде түсінілетін интертекстуалдылық теориясының бастауы, түп негізі туралы әр алуан пікірлер орныққан. Белгілі ғалым М.Б.Ямпольский [1], лингвист И.В.Арнольдтің [2] көзқарасы бойынша Ю.Н.Тыняновтың пародия теориясы туралы пікірі, М.М.Бахтиннің полифониялық роман жөніндегі ойлары және Ф.де Соссюрдің текстегі анаграмма ілімі жайлы көзқарасы интертекстуалдылықтың кең мағынадағы түсінігін қалыптастыруға ықпал етті.

XX ғасырдың басында-ақ пародия табиғаты туралы пікірінде Ю.Н.Тынянов белгілі бір текст трансформациялануы негізінде жаңа текст туындайтыны және оның семантикасы бұрынғы тексттің семантикасын дамытатынын, яғни мүлде жаңа мазмұнды текст автордың өз сөзі мен бөгденің сөзін кезектестіруі нәтижесінде туындайтынын айтқан еді [3,210;4,290].

М.М.Бахтин орыс әдебиетінде монологті романдармен қатар, шығарма кейіпкерлері, авторы қайшылықты пікірлер негізінде сыртқы дүниемен, өзді-өзімен үнемі ішкі диалогке, тартысқа, ойталасқа түсіп отыратын романдар бар екенін айта келіп, «Полифонический роман весь сплошь диалогичен. Между всеми элементами романной структуры существуют диалогические отношения, то есть они контрапунктически противопоставлены. Ведь диалогические отношения — явления гораздо более широкое, чем отношения между репликами композиционно выраженного диалога, это почти универсальное явление, пронизывающие всю человеческую речь и все отношения и проявления человеческой жизни, вообще все, что имеет смысл и значение» [5,71] деп оның басты ерекшелігін көрсетеді. Ғалымның пікірі бойынша, мұндағы диалогизм тек сюжет, заттық-мағыналық байланыстарды ғана емес, сөз, цитаталық байланыстарды да қамтуы керек.

1964 жылы Ф.де Соссюрдің бұрын белгісіз болып келген қолжазбасы жарияланысымен, оның анаграмма туралы зерттеулерінің интертекстуалдылық теориясымен байланысы анықталды. Себебі бұл зерттеулерінде ғалым көне индо-евро-

па поэзиясына тән ерекше қағиданы байқағанын жазады, яғни шығармалардағы мағыналық ұйытқы сөздің дыбыс құрамы текстегі басқа сөздердің дыбыстық құрамында белгілі тәртіппен орналасатынын дәлелдейді. Швейцарлық ғалым анаграмманың анафония, гипограмма, логограмма, параграмма түрлерін көрсететіні туралы жаза келіп, М.Ямпольский соңғы терминге қатысты былай дейді: «...указывает что каждый элемент функционирует как движущая «грамма», которая скорее порождает, чем выражает смысл» [1, 38]. Алайда әр тексте анаграмманың болуы заңдылық немесе кездейсоқтық нәтижесі екеніне нақты көзі жетпегендіктен Ф. де Соссюр кезінде өз зерттеулерін жариялаудан бас тартқаны белгілі.

Италиялық зерттеуші Г.В.Денисова интертекстуалды байланыстар теориясына негіз болған еңбектер қатарына жоғарыда аталған ғалымдар пікірінен басқа А.Н.Веселовскийдің тарихи поэтика және Л.С.Выготскийдің өнер психологиясы туралы зерттеулерін жатқызады [6, 31].

Ал ресейлік А.В.Снигиревтің пікірі бойынша, интертекстуалдылықтың негізі тіпті әріде: «первыми исследователями задолго до появления термина явились комментаторы. Именно в комментариях начали появляться элементы интертекстуального анализа, когда авторы не только давали расшифровку незнакомых среднему читателю терминов и переводы иностранных слов и выражений, но и находили возможные связи изучаемого текста с другими текстами или исторической реальностью» [7,37].

Қалай болғанда да мерзімі жағынан бұрын пайда болған текстер мен кейін жазылған текстер арасында байланыстар барлығы және алғашқылардың семантикасы соңғыларына түрлі деңгейде әсер ететіні жоғарғы пікірлерден байқалады.

Кең мағынада түсіну осы терминді ғылыми айналымға енгізген Ю.Кристевааның еңбектерімен тікелей байланысты. Оның интертекстуалдылық туралы пікірін қысқаша төмендегідей беруге болады:

1.Интертекстуалдылық әр шығармадан, текстен алынған цитаталардың жиынтығы емес, алайда ол түрлі цитатты сөздердің тоғысу кеңістігі. Ал цитатты сөз дегеніміз — «не конкретные факты, абзацы или пассажи, позаимствованные из чужих произведений, но всевозмож-

ные дискурсы, из которых, собственно, и состоит культура, и в атмосферу которых независимо от воли погружен любой автор».

2. Интертекстердің тууы оқу-жазуға байланысты.

3.Интертекстік құрылым басқа бір құрылымға қатысты пайда болады, яғни «текст строится как мозаика цитат, всякий текст есть поглощение и трансформация других текстов» [8]. Осы пікірлерге байланысты әдебиеттануда интертекстуалдылықты логика-семантикалық тұрғыдан түсіндіру бар [9]. Ал кейбір ғалымдар интертекстуалдылықты текстердің контаминациясы және бір тексте екінші бір тексттің сөзін құпиялап беретін анаграмма ретінде түсінеді. Сондай-ақ интертекстуалдылық әдебиеттанудағы «жалпы орындар», «тұрақты формулалар» ұғымдарымен де байланыстырылады.

Бұл айтылғандардан интертекстуалдылық мағынасының кең екені байқалады және ол автор тұрғысынан түсіндіріледі. Интертекстуалдылықтың бұл түрін В.В.Лукин максималистік деп бағаласа [10,120], интертекстуалдылық құбылысын неміс тіліндегі газеттер материалында зерттеген К.Костыгина интертекстуалдылықтың радикалдық концепциясы деп атайды [11].

Американдық ғалым М.Риффатер, оның ізімен И.В.Арнольд интертекстуалдылықты оқырманның қабылдауымен байланыстырады, яғни көркем шығарманы оқып отырған адам оны өзі бұрын оқыған шығарманың оқиғасымен, композициясымен, контекстімен, семантикасымен байланыстыра алуы деп түсіндіреді.

Тар мағынасында интертекстуалдылық «мәтін ішіндегі мәтін» деп түсініледі. Бұл қолданыс айналымға Тарту университетінің профессоры М.Ю.Лотманның семиотикаға байланысты еңбектері арқылы кірді. М.Ю.Лотманның пікірін лингвистер арасынан өзіндік ойларымен толықтырған Н.В.Арнольд болды. Олардың пікірі бойынша текст ішіндегі текст қаламгердің өз тексіне бөгде мәтін элементтерін енгізуі арқылы сөйлеу субъектісін өзгертіп, шығарманың семантикасын толықтыруға, байытуға мүмкіндік беретін лингвокомпозициялық тәсіл. Енгізілген бөгде мәтін элементтерінің көлемі, нақтылығы, функционалдық типі, жанры әр түрлі болуы мүмкін.

Текст ішіндегі текстердің белгілерін М.Ю.Лотман былайша көрсетеді: «1) включение в текст участка, закодированного тем же самым, но удвоенным кодом (роман в романе, мотив зеркала и тема двойника); 2) коллаж «вещей» и «знаков

вещей» (документальные врезки, сон героя); 3) композиционная рамка; 4) введение в текст текстов в фрагментарном виде (цитаты, отсылки, эпиграфы и другие); 5) двойное или многократное кодирование всего текста сплошь» [12]. Айта кету керек, бұл ғалым интертекстуалдылық терминін қолданбайды.

И.В.Арнольдтің классификациясы бұған қарағанда нақтылау: «1) цитаталық тақырып, 2) эпиграф, 3) қыстырынды романдар, 4) хаттар, 5) күнделіктер, 6) цитаталар, 7) аллюзия, 8) реминисценция» [2].

Кең мағынасындағы интертекстуалдылық әдетте әдебиеттану ғылымының, ал тар мағынасындағы интертекстуалдылық лингвистиканың нысаны деп ұғынылады. Бұл орайда орыс филологиясында интертекстуалдылықтың қай ғылым саласының нысаны екендігі туралы оқтын-оқтын түрлі пікірлер жарияланып тұрады. Белгілі әдебиеттанушы М.Л.Гаспаров интертекстуалдылықты негізінен әдебиеттану нысаны ретінде түсініп, тілдік интертекстер көбінесе кездейсоқтық нәтижесі деген пікір ұсынады [14]. Ал А.Е.Супрун [15], Ю.П.Солодуб [16] сияқты зерттеушілер интертекстуалдылықтың ғылыми, тұрмыстық, ресми және көркем коммуникацияның барлық қабаттарында кездесетінін, олардың бәрі де тіл жүйесінің қандай да бір бірлігі арқылы танылатынын, яғни бірде еш өзгеріссіз, ал бірде түрлі трансформацияға түсетінін, қаламгер оларды кейде саналы, кейде өз ықтиярынан тыс қолданатынын, олардың текте түрлі қызмет атқаратынын дәлелдейтін мақалалар жариялады. Ресейлік келесі бір зерттеуші Л.П.Ржанская жоғарыдағыларға мүлде қарама-қарсы пікір ұстанады: «в этом подходе нет ничего нового, помимо термина, который используется для обозначения литературных явлений, столь же древних, как сама литература» [17]. Бұл пікірді де қостаушылар жоқ емес, мәселен, В.П.Москвин жалпы цитация терминіне байланысты пікірлерін баяндай келіп, цитацияны интертекстуалдылық тұрғысынан аморфты, яғни зерттеу нысаны белгісіз және шексіз деп есептейді [18]. Бірақ, біздің пікірімізше, бұған жауапты М.Б.Ямпольскийдің еңбегінен табуға болады: «Длительное время проблематика «история культуры в тексте» в основном сводилась к вопросу о влиянии предшественника на преемника. Влияние считалось главным следом присутствия традиции в тексте. Но само понятие «влияние» оказалось чрезвычайно неопределенным и ставило перед исследователями мучитель-

ные неразрешимые проблемы» дейді де, ол В.М.Жирмунскийдің жазбаларына сүйене отырып, таза филологиялық категориялар арқылы шығармашылық тұлғалардың бір біріне әсерін толық көрсету көп қиындық келтіретінін айта келіп, мынадай қорытынды жасайды: «Жанр, композиция, образы и мотивы – это филологические категории, но их перенос, заимствование определяются загадочными психологическими, личностными установками» [1,17]. Ал бұл қаламгердің тілдік күзіреті, жады, білімі, өмірлік кредосы сияқты экстралингвистикалық факторлар да көркем тексттің вербалдық құрылымында көрініс табады деген сөз. Келтірілген пікірлер жалпы интертекстуалдылық проблемасы туралы көзқарастардың өте көп және сан қилы екенін дәлелдейді әрі олардың шегі де көрінбейтінін байқатады. Жалпы алғанда, интертекстуалдылықтың кең және тар мағынада қолданылуы, негізінен, текст терминін және текстаралық байланыстарды түрліше түсінуден пайда болған сияқты.

Қалай болғанда да кез келген көркем шығармада текстаралық байланыстардың болатыны және олар тексттің вербалды құрылымында түрлі деңгейде көрінетіні қазір еш дау тудырмаса керек, тек олардың түрі, көлемі, типі, қызметі жөнінде бірізді түсініктің жоқтығы нәтижесінде осындай жағдай қалыптасып отырғаны ақиқат еді. Бұл жағдай интертекстуалдылық проблемасын қайта қарауды қажет етті. Постструктуралист ғалым Жерар Женетт өткен ғасырда алпысыншы жылдардың соңы, жетпісінші жылдардың басында жазылған еңбектерінде Ю.Кристевааның интертекстуалдылық туралы пікірлерін толық қолдағанмен, 1982 жылы шыққан «Палимпсесты» деген еңбегінде текстаралық байланыстардың жаңа топтамасын ұсынды. Ол өз көзқарасының өзгеруіне интертекстуалдылықтың тым кең мағынада түсінілуі, қолданылуы, сондықтан оның зерттеу нысаны ұшы-қиырсыз бола беретіндігі себеп болғанын түсіндіре келіп, кейінгі бір сұхбатында былай дейді: «В то время интертекстуальностью называли самые разные типы отношений между текстами. Я же занялся гораздо более специфическим типом отношения, для которых предложил новый термин – гипертекстуальность, а потому был должен дать общую таблицу, в рамках которой предлагал уже более узкое определение интертекстуальности [...] применяя к не обязательно эксплицитным, но точечным отношениям между одним и другим текстом (таким приемам, как цитация, намек и т.д.).

Обширное понятие, обозначавшееся до тех пор «интертекстуальность», я предложил обозначать словом «транстекстуальность» [18:22]. Ж.Женеттің сыни пікірлерімен белгілі зерттеуші ғалым В.Е.Хализевтің тұжырымы да үндес. Ол Ю.Кристевааның «М.М.Бахтин, слово, диалог и роман» (1967) және М.Л.Гаспаровтың «М.М.Бахтин в русской культуре XX века» (1979) деген мақалаларына ишара ретінде былай дейді: «Статья Бочарова представляется рубежом в освоении бахтинского наследия. Она, хочется верить, резко притормозит поток его модернизирующих истолкований и откроет дорогу к более полному постижению ценностных ориентиров мыслителя, его глубинной интуиции, духовного credo, кризисных точек мироотношения» [19].

Ж.Женетт ұсынған транстекстуалдылық термині текстаралық байланыстардың жоғарыда аталған кең және тар мағынадағы түсінігін ұшғастырғанмен, шетелдік, орыс филологиясында сол мағынада орныққан жоқ, яғни текстаралық байланыстардың қай түрі болмасын интертекстуалдылық деп аталып кетті. Бұл негізінен интертекст сөзінің сыртқы тұлғасына байланысты болар деп ойлаймыз. Француз ғалымының классификациясын жетілдірген, толықтырған Н.А.Фатеева мен одан да ұсақ топтама жасаған И.В.Арнольдтің ізімен біз интертекстуалдылықты «текст ішіндегі текст» деп түсінеміз.

Жалпы интертекстуалдылық теориясы көркем текстті түсінуде, талдауда, интерпретациялауда жаңа бағыт болғандықтан, В.В.Лукин оны көркем шығарманы талдаудың теориялық емес түрі [10] десе, қазақстандық зерттеуші Қ.Ахмедьяров неотеоретикалық талдау [20] деп түсінеді.

Көркем шығарманы тудыратын да, оны оқитын да адам, ал адам сол көркем дүниені түсінуде тек оның сюжетіне, композициясына ғана емес, оның тілдік құрылымына да сүйенеді, яғни, көркем шығармадағы түрлі информация сөз арқылы вербалданады, көркем шығарма идеясы, автордың ұстанған позициясы, оның өз алдындағы қаламгерлермен байланысы, олардан алған әсері, оның өзі және кейіпкерлері өмір сүрген кезеңнің әлеуметтік мәдени-деректері сөзқолданыс арқылы көрінеді. Ал оқырманның оқу барысында көркем тексттегі ақпарды түсінуі оның тұлға ретіндегі рухани ерекшеліктеріне, ұстанымдарына байланысты болады. Сондықтан текстаралық байланыстарды тек бір ғана ғылымның нысаны деп есептеу сыңаржақ ұғым деп түсінілуі тиіс.

ӘДЕБИЕТ

1. *Ямпольский М.Б.* Память Тиресия. Интертекстуальность и кинематограф. М.: РИК «Культура», 1993.
2. *Арнольд И.В.* Семантика. Стилистика. Интертекстуальность: Сб.ст. СПб., 1999.
3. *Тынянов Ю.Н.* Достоевский и Гоголь (к теории пародии) [1919] // Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. М.: Наука, 1977.
4. *Тынянов Ю.Н.* О пародии [1929] // Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. М.: Наука, 1977.
5. *Бахтин М.Н.* Проблемы поэтики Достоевского. М.: Художественная литература, 1972.
6. *Денисова Г.В.* В мире интертекста: язык, память, перевод. М.: Азбуковник, 2003.
7. *Снигирев А.В.* Интертекст: типология, включение и функции в художественном тексте. Екатеринбург, 2000.
8. *Кристева Ю.* Бахтин, слово, диалог и роман // Вестник МГУ, серия 9. Филология. 1995 №1.
9. *Смирнов И.П.* Порождение интертекста. Вена, 1985.
10. *Лукин В.В.* Лингво-семиотические свойства художественного текста, его компоненты и параметры типологического определения: Дис. ...д-ра филологических наук. Орел, 2003.
11. *Костыгина К.А.* Интертекстуальность в прессе (на материале немецкого языка): Дис. ... кандидата филол. наук. Санкт-Петербург, 2003.
12. *Лотман Ю.М.* Текст в тексте // Уч. Записки Тарту-ский университет. Тарту, 1981. Вып. 567. №14.
13. *Гаспаров М.Л.* Литературный интертекст и языковой интертекст // Известия РАН. Серия литературы и языка. 2002. №4. Том 61.
14. *Супрун А.Е.* Текстовые реминисценции, как языковое явление // Вопросы языкознания 1995. №6.
15. *Солодуб Ю.П.* Интертекстуальность как лингвистическая проблема // Филологические науки. 2000. №2.
16. *Пигина Н.В.* Интертекстуальность как фактор текстообразования в лирическом цикле М.Рильке: Дис. ...канд. филол.наук. Санкт-Петербург, 2005.
17. *Москвин В.П.* Цитирование, аппликация, парафраза: к разграничению понятий // Филологические науки. 2002. №2.
18. *Зенкин С.* Преодоленное головокружение // Жетнетт Ж. Фигуры. М.: Изд. им.Сабашниковых, 1998.
19. *Хализев В.Е.* Ценностная ориентация М.М.Бахтина и его духовная драма // Вестник МГУ. Сер. филол. 1995. №6.
20. *Ахмедьяров К.* Лингвистическая поэтика: традиции и новации. Алматы: Казак университеті, 2002.